

دوفصلنامه علمی - پژوهشی زبان پژوهی دانشگاه الزهرا (س)

سال چهارم، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۱

ویژگی‌های ساخت‌واژی، معنایی و نحوی حروف اضافه مرکب در زبان‌های فارسی و روسی

امیر حسینی^۱
خسرو ترکشوند^۲

تاریخ دریافت: ۹۰/۶/۲۳

تاریخ تصویب: ۹۰/۹/۶

چکیده

تعریف حروف اضافه مرکب، تعداد و حدود مرز آنها یکی از موضوع‌هایی است که در زبان فارسی و بین دستورنویسان و زبان‌شناسان سنتی و معاصر، برسر آن اختلاف نظر وجود دارد. این موضوع به ساختار زبان فارسی و نیز ساختار ویژه خود حروف اضافه مرکب برمی‌گردد. از ترکیب برخی حروف اضافه مرکب فارسی می‌توان حروف اضافه ساده را بدون تغییر در معنای آن حذف کرد و برخی دیگر را می‌توان به‌کل، با یک حرف اضافه ساده و دارای همان معنا، در متن جای‌گزین کرد. پایه اصلی حروف اضافه مرکب فارسی، اسم است و این حروف، به‌ندرت از حرف و صفت تشکیل می‌شوند؛ گاه نیز دو حرف اضافه ساده، یک حرف اضافه مرکب را تشکیل می‌دهند. در زبان روسی، حروف اضافه ترکیبی از اسم، قید و فعل مشتق می‌شوند و ویژگی تصریفی این زبان، باعث می‌شود از یک سو، متمم درپی

۱. استادیار گروه زبان روسی، دانشگاه تهران amhoseini@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری آموزش زبان روسی، دانشگاه تهران khosro-t@hotmail.com

حالت‌های دستوری، از حروف اضافه تأثیر پذیرد و از سوی دیگر، گاه حروف اضافه سه کلمه‌ای در این زبان پدید آید. در این مقاله کوشیده‌ایم تا ضمن بیان نظرها و تعریف‌های دستورنویسان درباره حروف اضافه مرکب، ویژگی‌های ساختاری، معناشناختی و نحوی آنها را بررسی کنیم و در زبان‌های روسی و فارسی، برای مقاصد آموزشی، این حروف را با یکدیگر مقایسه کنیم. بدین منظور، از راه‌های تشخیص حروف اضافه مرکب از ترکیبات مشابه آنها هم سخن گفته‌ایم.

واژه‌های کلیدی: حروف اضافه مرکب، نسبت تبعی، زبان روسی، زبان

فارسی، ساختار.

۱. مقدمه

اصطلاح حرف اضافه تقریباً در میان همه دستورنویسان و زبان‌شناسان فارسی‌زبان رایج است؛ با این حال، گاه برخی دستورنویسان زبان فارسی در آثارشان به جای آن، حرف وابستگی را به کار برده‌اند؛ مثلاً دکتر خطیب‌رهبر در کتاب *حروف اضافه و ربط*، حرف اضافه یا حرف وابستگی را کلمه‌ای دانسته است که پیش از اسم یا جانشین‌های آن یا پس از اسم ویا هم پیش و هم پس از آن آورده می‌شود تا وابستگی اسم یا جانشین اسم را به کلمه دیگر نشان دهد. وی این حروف را به ترتیب، حرف وابستگی پیشین و حرف وابستگی پسین نامیده و در جایی دیگر، حرف وابستگی پیشین را پیش‌واژه^۱ و حرف وابستگی پسین را پس‌واژه^۲ خوانده است (خطیب‌رهبر، ۱۳۷۲: ۳ و ۲۱).

اصطلاحات پیش‌واژه و پس‌واژه با معادل‌های روسی‌شان همخوانی دارند و دست‌کم از این منظر می‌توان آنها را اصطلاحاتی دقیق‌تر فرض کرد؛ اما دست‌کم به دو دلیل، اطلاق عنوان حرف اضافه به این کلمه‌ها درست‌تر به نظر می‌رسد: اول اینکه اصطلاح حرف اضافه تقریباً بین همه

1. предлог
2. послелог

استادان زبان فارسی پذیرفته شده است و حتی دکتر خطیب‌رهبر هم در بیشتر موارد، آن را بر «حرف وابستگی» ترجیح می‌دهد؛ دوم اینکه آنچه این دست‌نویس به‌عنوان پس‌واژه در نظر دارد، در مجموع، شامل چهار پس‌واژه «اندر»، «بر»، «در» و «را» است (خطیب‌رهبر، ۱۳۷۲: ۲۲). سه پس‌واژه اول تنها در متون قدیمی فارسی، به‌عنوان پس‌واژه به‌کار رفته‌اند و در زبان فارسی معاصر، چه در سبک کتابی و چه در سبک محاوره‌ای، به‌عنوان پس‌واژه استفاده نشده‌اند. تنها پس‌واژه‌ای که کاربرد خود را حفظ کرده و اصلاً به‌عنوان پیش‌واژه کاربرد ندارد، «را» نشانهٔ مفعول صریح است که آن هم در مقایسه با تعداد زیاد پیش‌واژه‌ها (حروف اضافهٔ مورد استفاده قبل از اسم و یا جانشینان اسم)، ناچیز است؛ از این رو، در مقالهٔ حاضر، معادل فارسی واژهٔ روسی *предлог* را حرف اضافه در نظر می‌گیریم.

در زبان روسی، کلام^۱ به دو دستهٔ اصلی و فرعی تقسیم می‌شود و حروف اضافه جزو اقسام فرعی یا کمکی کلام به‌شمار می‌روند؛ زیرا قابلیت نام‌بردن^۲ را چه به‌طور مستقیم و چه به‌طور غیرمستقیم ندارند.

حروف اضافه از مهم‌ترین ابزارهای نحوی^۳ و شاید اصلی‌ترین آنها به‌شمار می‌روند؛ ولی با توجه به اینکه نقش آنها، بیان معانی حالت‌های دستوری است، می‌توانند جزو ابزارهای صرفی هم باشند و از این نظر، با حیطةٔ صرف، ارتباطی تنگاتنگ دارند.

در تحقیق حاضر، در پی یافتن پاسخ برای این پرسش هستیم که ویژگی‌های اصلی حروف اضافهٔ مرکب در زبان‌های روسی و فارسی، و مشترکات و مفترقات آنها کدام‌اند.

روش تحقیق در مقالهٔ حاضر، از نوع تطبیقی است و دربارهٔ ویژگی‌های خاص درون‌زبانی و برون‌زبانی حروف اضافهٔ مرکب در زبان‌های روسی و فارسی، بحث شده است. بدین منظور، ضمن بررسی ماهیت حروف اضافهٔ مرکب در این دو زبان، ویژگی‌های ساختاری، معنایی و نحوی آنها را بررسی کرده و ویژگی‌های کاربردی آنها را برای دست‌یافتن به هدف‌های آموزشی، تجزیه و تحلیل کرده‌ایم.

-
1. части речи
 2. номинация
 3. синтаксические средства

۲. حروف اضافه و تقسیم‌بندی آنها در زبان فارسی

قریب و دیگران حروف اضافه را کلماتی تعریف کرده‌اند که نسبت میان دو کلمه را بیان می‌کنند (قریب و دیگران، ۱۳۷۱: ۱۹۲). حال باید دید ماهیت این نسبت چگونه است و چرا مثلاً در جمله «من و پدر داشتیم می‌خندیدیم»، کلمه «و» را جزو حروف اضافه به‌شمار نمی‌آوریم.

در پاسخ به این پرسش‌ها باید بگوییم که حروف اضافه، نسبت‌های تبعی برقرار می‌کنند؛ نه پیوندی، و این همان نکته مهمی است که در کتاب‌های دستور زبان فارسی، بدان چندان توجهی نشده است. مفهوم نسبت تبعی از آنجا معلوم می‌شود که وقتی مثلاً می‌گوییم «من از کار تو سر در نمی‌آورم»، مفهوم فعل «سر در آوردن» در زبان فارسی به‌گونه‌ای است که در جمله مورد بحث، به‌جای حرف اضافه «از» نمی‌توان حروف اضافه «در»، «تا»، «به» و... را به‌کار برد؛ همچنین زمانی که مثلاً می‌گوییم «من با او رفتم»، مفهوم همراهی را فقط حرف اضافه «با» می‌رساند و هیچ حرف اضافه ساده دیگری قادر به ایفای این نقش نیست.

مطابق نظر بیشتر زبان‌شناسان، در زبان فارسی، حروف اضافه به دو دسته کلی ساده و مرکب تقسیم می‌شوند؛ البته محدوده این دو نوع حرف اضافه، مرزی قطعی و مشخص ندارد و علت قطعی نبودن این تقسیم‌بندی، قابلیت حذف حروف اضافه ساده از ترکیب حروف اضافه مرکب در برخی موارد است. شاید به همین دلیل است که برخی زبان‌شناسان با این تقسیم‌بندی موافق نیستند و بعضی از دست‌نویسانی هم که آن را پذیرفته‌اند، مثال‌هایی برای بیان امکان تبدیل حروف اضافه مرکب به ساده ذکر کرده‌اند. درباره این مسئله، مشکوه‌الدینی (۱۳۸۸: ۱۲۲ و ۱۲۳)، صادقی (۱۳۵۷: ۷۹) و انوری و احمدی گیوی (۱۳۸۹: ۲۵۸) مثال‌های زیر را آورده‌اند:

- به‌دنبال: دنبال

- درپشت: پشت

- به‌طرف: طرف

- جزاز: جز

- به‌خاطر خرید کتاب، به کتاب‌فروشی رفتم= برای خرید کتاب...

- از برای دیدن تو آمده بودم= برای دیدن تو...

- درخصوص این موضوع چه نظری دارید؟= در این موضوع...

زبان‌شناس روس، یوری روبینچیک هم در کنار برخی دست‌نویسان فارسی‌زبان، درباره قابلیت حذف حروف اضافه‌ای مانند «به»، «در» و «از» از ترکیب حروف اضافه مرکب «به‌پیش»، «درپهلوی» و «ازبهر» سخن گفته است (روبینچیک، ۲۰۰۱: ۳۲۱).

همان‌طور که از مثال‌های بیان‌شده برمی‌آید، حروف اضافه ساده‌ای که در ترکیب این‌گونه حروف اضافه مرکب به کار می‌روند، بیشتر جنبه توضیح و تأکید دارند و حذف آنها نه تنها از نظر ساختاری، باعث ساده‌شدن حرف اضافه باقی‌مانده می‌شود؛ بلکه به لحاظ سبک‌شناختی هم سبب تغییر سبک کلام از شکل گفتاری خاص (ازبرای، درپهلوی، ازبهر) به شکل خنثی (برای، پهلوی، پشت) می‌شود.

نکته مهم در بررسی حروف اضافه فارسی به‌طور عام و حروف اضافه مرکب به‌طور خاص، مسئله رد یا قبول کسره اضافه به‌عنوان یک حرف اضافه مستقل است. برخی زبان‌شناسان (از جمله صادقی) کسره اضافه را حرف اضافه دانسته‌اند و بسیاری از حروف اضافه ساده را مرکب شمرده‌اند؛ حال آنکه کسره اضافه، استقلال نحوی و معنایی ندارد و فقط حرف اضافه و متمم را به هم ربط می‌دهد؛ بنابراین نمی‌توان آن را حرف اضافه‌ای مستقل قلمداد کرد.

در زبان فارسی، حروف اضافه ساده خیلی زیاد نیستند و تعداد آنها حدود ده تا است؛ درمقابل، حروف اضافه مرکب، تنوع و تعدد بیشتری دارند و تعداد آنها - به دلایلی که گفتیم - نزد همه استادان زبان فارسی یکسان نیست. برخی حروف اضافه گروهی در زبان فارسی عبارت‌اند از: ازسمت، باکمک، به‌نحو، درحدود، به‌صورت، به‌غیر، غیراز، به‌وسیله، به‌خاطر، ازبابت، به‌علاوه، علاوه‌بر، ازبرای، ازپی، ازروی، ازبهر، براساس، به‌سبب، برآثر، بنابر، برطبق، به‌وسیله، به‌واسطه، دربرابر، درمیان، دربین، برپایه، برحسب، باوجود، به‌صرف، درباره، درمورد، راجع‌به، بنابر، عطف‌به، نظریه، پشت‌به، پیش‌از، قبل‌از، بیرون‌از، به‌دنبال و...

۳. حروف اضافه روسی و تقسیم‌بندی آنها

در زبان روسی، حرف اضافه یکی از اقسام کمکی کلمه است که نسبت میان دو کلمه را از طریق بیان رابطه بین آنها (مشمول بر انواع زمانی، مکانی، سببی، شرطی، توصیفی و...) به وجود می‌آورد. مهم‌ترین تفاوت این‌قسم کمکی کلمه با همتای آن در زبان فارسی، توانایی‌اش در تغییر ساخت ظاهری و به دنبال آن، معنای دستوری متمم یا متمم‌هایش است که در بحث ویژگی‌های نحوی حروف اضافه، بدان خواهیم پرداخت.

حروف اضافه مرکب روسی برخلاف آنچه درباره زبان فارسی گفتیم، قابلیت ساده‌شدن ندارند. همان‌طور که دیدیم، در زبان فارسی، در تعدادی از حروف اضافه مرکب می‌توانستیم با حفظ معنا، حرف اضافه ساده را از ترکیب حرف اضافه مرکب حذف کنیم؛ اما در زبان روسی، پایه حرف اضافه مرکب با حرف اضافه ساده قبل یا بعد از خودش، ارتباط معنایی گسترده‌ای دارد و بدون آن به کار نمی‌رود.

در اینجا، تقسیم‌بندی حروف اضافه، با تقسیم‌بندی موجود در زبان فارسی، کمی تفاوت دارد. براساس آنچه در دستور آکادمی زبان روسی آمده است، همه حروف اضافه از نظر ساخت ظاهری، از یک سو، به دو دسته جامد و مشتق، و از سوی دیگر، به دو نوع ساده و ترکیبی تقسیم می‌شوند. حروف اضافه جامد شامل زنجیره‌ای محدود از ساده‌ترین واژه‌ها هستند که با دیگر کلمه‌ها، روابط ساخت‌واژی ندارند؛ در مقابل، حروف اضافه مشتق، با کلمه‌های دیگر، روابط ساخت‌واژی دارند و تعداد آنها به مراتب بیشتر از حروف اضافه ساده است. حروف اضافه ساده، چه جامد و چه مشتق، از یک واژه تشکیل شده‌اند و حروف اضافه ترکیبی یا مرکب (که همیشه مشتق هستند)، از دو یا سه کلمه ساخته شده‌اند. حروف اضافه جفتی یا دوتایی مانند *из-за* (از پشت، به خاطر) و *из-под* (از زیر) جزو دسته جامد محسوب می‌شوند (۱۹۸۰: ۱۶۵۶).

آنچه بین زبان‌شناسان روس معمول است، گاه با این تقسیم‌بندی کمی متفاوت است؛ مثلاً بلاشاپکاووا همه حروف اضافه را از نظر میزان پیچیدگی واژه‌ساختی‌شان، به دو دسته جامد، مانند *от* (از) و *до* (تا)، و مشتق، مانند *благодаря* (با کمک، در سایه)، *вокруг* (دراطراف) و *в* (درمدت، در جریان، در عرض) تقسیم کرده و سپس از نظر ترکیب صرفی، حروف

اضافه مشتق را به دو دسته مرکب، مانند *путём* (از طریق) و *спустя* (بعد از)، و گروهی، مانند *судя по* (بر اساس، بنا بر) و *в связи с* (به دلیل، در رابطه با) تقسیم کرده است (بلاشاپکاو، ۱۹۹۹: ۶۰۰).

البته تقسیم‌بندی کلی تری هم درباره حروف اضافه وجود دارد که بیشتر در کتاب‌های آموزشی زبان روسی دیده می‌شود. بر این اساس، حروف اضافه روسی از نظر ساختار، به سه دسته تقسیم می‌شوند: ساده، مانند *в* (به، در)، *к* (به، برای)، *о* (درباره)، *благодаря* (با کمک، در سایه)؛ مرکب یا دوتایی، مانند *из-за* (از پشت، به خاطر)، *из-под* (از زیر)؛ ترکیبی یا گروهی، مانند *в течение* (در مدت)، *в продолжение* (در طول) و *по направлению к* (به طرف، در جهت).

در زبان روسی، حروف اضافه ترکیبی (گروهی) به دو صورت ساخته شده‌اند: نخست، شکل‌های صرف‌شده اسم^۱ و حروف اضافه پیش یا پس از آنها، مانند *в отличие от* (بر خلاف)، *в связи с* (در نتیجه، در رابطه با، به علت) و *в соответствии с* (متناسب با)؛ دوم، قید یا قید فعلی^۲ و حرف اضافه، مانند *исходя из* (با توجه به)، *несмотря на* (با وجود) و... (دیبرووا، ۲۰۰۱: ۱۹۳).

برخی حروف اضافه گروهی در زبان روسی عبارت‌اند از: *за исключением* (به استثنای)، *в продолжение* (در طول)، *в зависимости от* (بسته به، با توجه به)، *независимо* (به دلیل، به علت)، *в течение* (در عرض)، *во время* (در زمان، به هنگام، در)، *от* (صرف نظر از)، *по направлению к* (به طرف، در جهت)، *по мере* (به قدر، به اندازه)، *от* (صرف نظر از)، *в отличие от* (بر خلاف، علی‌رغم)، *в соответствии с* (متناسب با، منطبق با)، *судя по* (بنا بر) و بسیاری دیگر.

1. формы косвенного падежа существительного
2. деепричастие

۴. ساخت‌واژ حروف اضافه مرکب

در زبان فارسی، از نظر ساختمان واژگانی، برخی زبان‌شناسان همچون قریب، (۱۳۷۱: ۲۰۴)، خطیب‌رهبر (۱۳۷۲: ۱۳ و ۱۴)، غلام‌علی‌زاده (۱۳۷۷: ۵۰ و ۵۱)، کلباسی (۱۳۷۱: ۶۰) و... حروف اضافه مرکب را آنهایی می‌دانند که بیش از یک کلمه هستند؛ مانند: از برای، از پی، از روی، از بهر، به جز، در نزد، درباره، جازا، جز مگر، مگر از، جز که، مگر که، همچون، همچو که، با وجود، در مورد، راجع به، علاوه بر، عطف به و... همان طور که از مثال‌ها پیداست، حروف اضافه مرکب، از به هم پیوستن حرف ربط و حرف اضافه، دو حرف اضافه و یا حرف اضافه و اسم ساخته می‌شوند؛ البته گروهی دیگر مانند انوری و احمدی گیوی (۱۳۸۹: ۲۵۸) معتقدند پایه حرف اضافه مرکب می‌تواند صفت هم باشد (مانند: به مجرد)؛ اما نکته مهم‌تری که بیشتر هم گفتیم، آن است که تلقی کسره اضافه به عنوان یکی از حروف اضافه و مرکب شمردن حروف اضافه‌ای که در پایانشان کسره اضافه می‌آید، خیلی مورد توافق همه زبان‌شناسان نیست؛ مثلاً صادقی و ارژنگ تقسیم‌بندی زیر را برای حروف اضافه مرکب پیش‌نهاد کرده‌اند:

الف) حرف اضافه + اسم + کسره (حرف اضافه)، مانند: از دست؛

ب) اسم + حرف اضافه، مانند: بعد از.

سپس مثال‌های زیر را برای فرمول‌های بالا آورده‌اند:

- از + اسم + کسره ← از باب

- با + اسم + کسره ← با وجود

- بر + اسم + کسره ← بر اساس

- به + اسم + کسره ← به سبب

- در + اسم + کسره ← در اثر

- اسم + کسره ← روی

- اسم + از ← بعد از

- اسم + به ← بنابه

- اسم + بر ← علاوه بر (صادقی و ارژنگ، ۱۳۵۷: ۸۵ و ۸۶).

ولی به نظر می‌رسد کلمه‌هایی مانند روی، زیر و... را بهتر است جزو حروف اضافه ساده به حساب آوریم؛ اگرچه برخی زبان‌شناسان اساساً این کلمه‌ها و کلمه‌های مشابه آنها (بالای، نزدیک، جلوی، پشت و...) را به دلیل قابلیت پذیرش نقش‌های دستوری، جزو حروف اضافه ندانسته و آنها را اسم شمرده‌اند.

شاید بتوان گفت تقسیم‌بندی ابوالحسنی چیمه از ساختار واژگانی حروف اضافه مرکب، کامل‌تر از دیگران است. وی ضمن بیان جمع‌بندی‌ای کلی از نظرهای استادان زبان فارسی، انواع ساخت حروف اضافه مرکب را در چهار گروه زیر به دست داده است:

- (الف) حرف اضافه + اسم، مانند: براساس، برپایه، برحسب، باوجود، به‌صرف، درباره، درمورد؛
(ب) اسم + حرف اضافه، مانند: راجع به، بنابر، عطف به، نظریه، علاوه بر؛
(ج) حرف اضافه مکان/زمان + حرف اضافه، مانند: پشت به، پیش از، قبل از، بیرون از؛
(د) حرف اضافه + حرف اضافه مکان/زمان، مانند: از زیر، از پس، به بالای، در زیر، از روی.
سپس یادآور شده است که حروف اضافه سه گروه اول، مرکب (گروهی) هستند. گروه چهارم رفتار ترکیبی ندارد و باوجود تشابه نقشی دو عنصر موجود، حاصل قرارگرفتن دو عنصر در کنار یکدیگر، یک واحد مرکب نیست؛ بلکه یک گروه حرف اضافه‌ای است (ابوالحسنی چیمه، ۱۳۸۱: ۱۸۹ و ۱۹۰ و ۱۰۲).

به نظر می‌رسد این تقسیم‌بندی، جامع‌تر است و در آن، حروف اضافه مرکب فارسی به صورتی دقیق‌تر از دیگر تقسیم‌بندی‌های ذکر شده، دسته‌بندی شده است.

در زبان روسی، پایه حرف اضافه ترکیبی از اسم، قید و یا فعل مشتق می‌شود؛ بنابراین، حروف اضافه ترکیبی شامل سه دسته اصلی بدین شرح‌اند:

(الف) آنهایی که از ترکیب قید و حرف اضافه جامد ساخته می‌شوند و حروف اضافه ترکیبی قیدی نام دارند؛ مانند: совместно с (به همراه)، вместе с (به همراه)، рядом с (در کنار، در نزدیکی)، вдали от (دور از) و... . بیشتر این حروف اضافه با حالت همراهی (بایی) و حالت اضافه ترکیب می‌شوند و فقط یکی از آنها، یعنی применительно к (در رابطه با، بسته به) با

حالت «به‌ای» کاربرد دارد. قابلیت ترکیب با یک حالت دستوری خاص را حرف اضافه جامد در انتهای حرف اضافه ترکیبی تعیین می‌کند.

ب) آنهایی که از ترکیب اسم و حرف اضافه جامد ساخته می‌شوند و حروف اضافه ترکیبی اسمی نام دارند. این گروه، خود به دو دسته تقسیم می‌شوند:

- حروف اضافه ترکیبی اسمی با یک حرف اضافه جامد، مانند *в ходе* (در جریان)، *в знак* (به نشانه)، *при помощи* (به کمک)، *на основании* (بر پایه)، *в целях* (به منظور)، *за исключением* (به استثنای) و... در برخی از این گونه حروف اضافه، حرف اضافه جامد با بخش اسمی، ادغام و از حالت ترکیبی خارج می‌شود. واژه‌های *ввиду*، *вследствие* و *наподобие* از این گروه‌اند و حروف پررنگ‌شده در آنها، خود حروف اضافه ساده‌ای هستند که پس از ادغام با بخش اسمی، حروف اضافه مرکب را تشکیل داده‌اند. تقریباً همه این حروف اضافه (مگر *в противовес* و *в противоположность* که با حالت «به‌ای» به کار می‌روند) در حالت اضافه استفاده می‌شوند.

- حروف اضافه ترکیبی اسمی با دو حرف اضافه جامد، مانند *в зависимости от* (بسته به)، *в соответствии с* (متناسب با، به موجب)، *в ответ на* (در پاسخ به)، *по сравнению с* (در مقایسه با) و... در اینجا هم حالت دستوری متمم را حرف اضافه جامد در انتهای حرف اضافه ترکیبی تعیین می‌کند.

ج) حروف اضافه ترکیبی که از ترکیب مشتقات فعلی و حرف اضافه جامد ساخته می‌شوند و حروف اضافه ترکیبی فعلی نام دارند؛ مانند: *судя по* (براساس، بنابر)، *несмотря на* (با وجود)، *исходя из* (با توجه به، نظریه). در اینجا هم حرف اضافه جامد در هر ترکیب، براساس مفهوم بخش فعلی، حالت دستوری متمم را تعیین می‌کند (دستور آکادمی زبان روسی، ۱۹۸۰: ۱۶۵۸ تا ۱۶۶۱).

در بررسی‌های تطبیقی، معادل روسی یک حرف اضافه مرکب فارسی، لزوماً حرف اضافه ترکیبی نیست. از طرفی دیگر، یک حرف اضافه ساده روسی ممکن است با حرف یا حروف اضافه مرکب فارسی مطابقت داشته باشد؛ مثلاً معادل روسی حرف اضافه ترکیبی «به‌خاطر» می‌تواند

حروف اضافه *благодаря* و *ради*، *для*، *за*، *вплоть до* و *вместе с* می‌توانند به اختصار، به معنای «با» و «تا» به کار روند که هر دو جزو حرف اضافه ساده‌اند؛ در جمله:

Вместо него я пошел.

به معنی «من به جای او رفتم» نیز همان طور که می‌بینیم، معادل حرف اضافه ساده روسی *вместо* حرف اضافه مرکب «به جای» است.

۵. معناسازی حروف اضافه مرکب

شاید تنها حیطه‌ای که ساده یا مرکب بودن حرف اضافه، در بررسی آن، نقشی مهم ایفا می‌کند، مقوله معنای لغوی حروف اضافه است.

حروف اضافه به خودی خود، ظاهراً معانی مشخصی ندارند؛ ولی با کمی دقت در مفهوم این حروف می‌توان به معانی نهفته در آنها پی برد؛ مثلاً حروف اضافه «از» و «تا» در ترکیب با متمم‌هایشان، به ترتیب معنای «مبدأ، ابتدا، شروع» و «مقصد، انتها، پایان» دارند.

حروف اضافه ساده، نسبت به نوع مرکب، معانی انتزاعی تری دارند؛ البته در چهارچوب متن، موضوع روشن است و هر حرف اضافه‌ای، چه ساده و چه مرکب، بیانگر حیطه معنایی کاملاً معینی است؛ ولی خارج از متن و به طور مجزا، زوایای معنایی برخی حروف اضافه ساده، تقریباً مشخص است و برای برخی دیگر، خیلی آشکار نیست؛ در مقابل، حروف اضافه مرکب حتی خارج از چهارچوب متن، هم در زبان فارسی و هم در زبان روسی، بیانگر معنایی مشخص‌اند و در واقع، مشتق بودن پایه آنها و نیز ترکیبی بودنشان، پی بردن به معنای بسیاری از آنها را آسان می‌کند.

در دستور آکادمی زبان روسی، معنای لغوی حرف اضافه به عنوان یک کلمه مجزا و خارج از متن، همان معنای نسبت‌ها یا روابطی دانسته شده است که این گونه حرف بیان می‌کند. این روابط می‌توانند انتزاعی، گسترده و یا محدود و مشخص باشند؛ ولی در هر صورت، حروف اضافه‌ای که از نظر معنایی، «تهی» هستند، در زبان روسی وجود ندارند و اگر از تهی بودن معنایی حرف اضافه

خاصی سخن گفته شود، منظور همان انتزاعی‌ترین معنای آن است که در ترکیب با اشکال دستوری اسم، خود را نشان می‌دهد. معانی حروف اضافه مشتق (و به‌ویژه نوع مرکب) تقریباً همیشه متناسب با معانی کلماتی است که از آنها گرفته شده و با آنها مرتبط‌اند؛ مثلاً حرف اضافه *возле* (کنار، در نزدیکی) معنای نسبت‌های مکانی؛ حرف اضافه *в течение* (در عرض) نسبت‌های زمانی؛ حروف اضافه *по сравнению с* (در مقایسه با) و *подобно* (مانند، شبیه) معنای مقابله، مقایسه، همانندی؛ و حرف اضافه مرکب *наравне с* (پابه‌پای، همسطح) معنای برابری و یکسان‌سازی را بیان می‌کنند. تقریباً همه حروف اضافه جامد، چندمعنایی هستند. معمولاً هر حرف اضافه جامد، یک معنای اصلی دارد و معانی دیگرش فرعی و ثانویه هستند (۱۹۸۰: ۱۶۶۲ و ۱۶۶۳). از سوی دیگر، همه حروف اضافه ترکیبی روسی، در وضعیت یکسان، رفتاری مشابه ندارند و این تفاوت، تا حدود زیادی به معنای لغوی هسته مشتق آنها برمی‌گردد؛ مثلاً همه حروف اضافه ترکیبی اسمی، ویژگی‌های کامل دیگر حروف اضافه ترکیبی روسی را ندارند؛ از این رو، این دسته از آنها ترکیبات حرف‌افزای^۱ نامیده می‌شوند. عواملی که سبب می‌شوند ترکیباتی مانند *на основании* (بر پایه)، *в области* (در زمینه) و... به‌طور کامل، نشان‌دهنده ویژگی‌های حروف اضافه نباشند، بدین شرح است:

الف) بسیاری از این ترکیبات، متمم‌های خاص خود را دارند و این متمم یا فقط اسم جان‌دار است و یا فقط بی‌جان؛ مثلاً بعد از ترکیب *в области* (در زمینه)، فقط متمم بی‌جان و پس از ترکیب *в роли* (در نقش)، فقط متمم جان‌دار می‌آید.

ب) در بسیاری از موارد، بخش اسمی این گونه ترکیبات می‌تواند پذیرای صفت هماهنگ با خودش باشد. مثال‌های زیر، این موضوع را به‌روشنی نشان می‌دهد:

в границах дозволенного → *в установленных границах дозволенного*
с целью помощи → *с благородной целью помощи*

ج) متمم‌های بسیاری از این ترکیبات می‌توانند جای خود را به ضمیرهای ملکی و اشاره‌ای بدهند؛ مانند:

в ходе переговоров → *в их ходе*

за счет колхоза → за его счет

на основании инструкции → на этом, на таком основании

(۱۹۸۰: ۱۶۶۱).

مسئله همگونی^۱ کلمه‌ها در برخی حروف اضافه مرکب، با واژه‌های متعلق به دیگر اقسام کلمه، گاه توجه زبان‌شناسان را چه در زبان روسی و چه در زبان فارسی، به خود جلب کرده است و برخی دست‌نویسان روس با عنایت به این موضوع، روش‌هایی را برای تشخیص حروف اضافه، به‌ویژه حروف اضافه ترکیبی، از کلمه‌ها و ترکیبات متجانس با آنها ذکر کرده‌اند؛ مثلاً در دستور زبان روسی معاصر (تصحیح دیرووا)، بر اهمیت توجه به مقوله معنایی پایه‌های ترکیبات متجانس با حروف اضافه ترکیبی تأکید شده و برای تشخیص حرف اضافه ترکیبی از ترکیب مشابه با آن، سه روش ذکر شده است: تجزیه و تحلیل معنایی خود کلمه؛ انتخاب مترادف یا مترادف‌هایی برای حرف اضافه گروهی و یا ترکیب مورد نظر؛ تعیین نقش کلمه در جمله. وی سپس دو جمله را به‌عنوان مثال ذکر می‌کند که در یکی از آنها، عبارت В СИЛУ حاصل ترکیب حرف اضافه В و یک اسم است و در دیگری، همان عبارت، یک حرف اضافه گروهی است که معنای سببی دارد، مترادف حروف اضافه ИЗ-за (به‌خاطر) و благодаря (به‌خاطر، باکمک) است و در آن، کلمه СИЛА معنای دیگری دارد و معنای اولیه خود را از دست داده است (۲۰۰۱: ۱۹۱ و ۱۹۲).

در زبان فارسی هم گاه روش‌هایی برای تشخیص دادن حروف اضافه گروهی با پایه اسمی از ترکیبات مشابه و متجانس با آنها ذکر شده است؛ مثلاً میزان حفظ مفهوم اسم در عنصر دوم ترکیب، به‌عنوان یکی از ملاک‌های تشخیص ذکر شده است؛ یعنی اگر اسم به‌کاررفته در این نوع ترکیب‌ها، مفهوم خود را حفظ کند، می‌توان گفت آنها ترکیبی از یک حرف اضافه و یک اسم هستند و در غیر این صورت، حرف اضافه مرکب به‌شمار می‌آیند؛ مثلاً واژه «صورت» در «به‌صورت»، مفهوم «چهره» را القا نمی‌کند؛ پس می‌توان گفت که «به‌صورت» یک حرف اضافه مرکب است؛ اما اسم‌های «هنگام»، «وقت» و «مقابل» در زنجیره‌های «درهنگام»، «دروقت» و «درمقابل»، مفهوم‌های اصلی خود را حفظ کرده‌اند و مفهوم‌های «زمان» و «جلو» را القا می‌کنند؛

پس ملاک تشخیص این قسم زنجیره‌ها به‌عنوان حرف اضافه مرکب، ازدست‌رفتن معنی عضو دوم است؛ البته این ملاک، قطعی نیست و ممکن است موردی پیش آید که قضاوت افراد مختلف درباره آن، متفاوت باشد (غلام‌علی‌زاده، ۱۳۷۷: ۵۱ و ۵۲).

۶. ویژگی‌های نحوی حروف اضافه مرکب

حروف اضافه از لحاظ نحوی، یکی از مهم‌ترین ابزارهای زبانی برای تمایز نقش‌های زبانی متعلق به عناصر سازنده جمله هستند.

تاکنون در زبان فارسی، حروف اضافه مرکب، از منظر نحوی، به‌طور کامل تجزیه و تحلیل نشده‌اند و مهم‌ترین علت این مسئله، استقلال تصریفی متمم (ها) از حروف اضافه است؛ به عبارت دیگر، حروف اضافه فارسی، شکل متمم‌هایشان را به لحاظ دستوری تغییر نمی‌دهند و فقط براساس نیاز معنایی فعل و یا اسم مشتق‌شده از آن، به متمم خود موجودیت می‌بخشند.

در زبان روسی، ویژگی‌های نحوی حروف اضافه، با معنای آنها ارتباطی تنگاتنگ دارد؛ بدین صورت که برخی حروف اضافه تنها در یک حالت دستوری به کار می‌روند و برخی دیگر را می‌توان با دو یا چند حالت دستوری در معانی مختلف استفاده کرد؛ مثلاً برخی حروف اضافه جامد، دارای چند معنا هستند و در چند حالت دستوری به کار می‌روند؛ مانند حرف اضافه C (از، با، به‌اندازه) که در سه حالت دستوری استفاده می‌شود؛ ولی حروف اضافه مشتق - که حروف اضافه مرکب هم جزو آنها هستند - بیشتر تک‌معنایی‌اند و در یک حالت دستوری به کار می‌روند.

از نظر نقش دستوری، حرف اضافه، با حالت‌های دستوری^۱ متناسب است. در زبان‌هایی که اسم صرف می‌شود، حرف اضافه ضمن قرار گرفتن در یک حالت دستوری خاص، معنای آن را تقویت می‌کند و در زبان‌هایی مانند فارسی که صرف اسم به شکل نظام اشکال صرفی^۲ وجود ندارد، حروف اضافه، نقش حالت‌های دستوری را برعهده دارند (پارتسوا، ۱۹۹۰: ۳۹۴).

1. падежи

2. морфологические формы

همان طور که گفتیم، در زبان‌های تصریفی، حروف اضافه از مهم‌ترین ابزارهای نحوی برای پیوند دادن کلمه‌ها هستند؛ اما این بدان معنا نیست که آنها قادر به پیوند دادن هر نوع کلمه‌ای در هر جایی هستند. این گونه کلمه‌ها نمی‌توانند جمله‌ها و یا اجزای یک جمله مرکب را به یکدیگر پیوند دهند؛ بلکه فقط بر پایه نسبت‌های تبعی، رابطه بین دو کلمه را تعیین و تفسیر می‌کنند؛ گذشته از آن، در زبان‌هایی مانند روسی، استفاده از یک حرف اضافه خاص، مستلزم نوعی تناظر و هم‌نهادی با پایانه‌های صرفی^۱ خاص همان حالت دستوری است که اسم (متمم) مورد نظر در آن حالت صرف شده است.

۷. نتیجه‌گیری

در هر زبان، ساخت حروف اضافه مرکب یا گروهی، تابع ویژگی‌های خاص آن زبان است. در زبان فارسی، ساختار حروف اضافه گروهی در بیشتر موارد، از ترکیب یک حرف اضافه ساده و یک پایه اسمی تشکیل می‌شود که معمولاً معنای اصلی خود را ازدست داده است. در مواردی که حرف اضافه مرکب از ترکیب دو حرف اضافه ساده تشکیل شده است، اگر حرف اضافه دوم (مانند کلمات زیر، روی و بالای) معانی مکانی یا زمانی داشته باشد، معمولاً چون این کلمه‌ها در جاهایی دیگر می‌توانند نقش‌های دستوری بپذیرند، ترکیب آنها با حرف اضافه (مانند از زیر و از بالای)، حرف اضافه مرکب تلقی نمی‌شود و این حروف در قالب گروه‌های نحوی بررسی می‌شوند؛ علاوه بر آن، تعداد قابل توجهی از حروف اضافه مرکب فارسی، قابلیت تبدیل شدن به حرف اضافه ساده را دارند و این موضوع شاید یکی از مهم‌ترین وجوه تفاوت حروف اضافه مرکب (گروهی) فارسی و روسی باشد.

با صرف نظر از کسره پایانی برخی حروف اضافه گروهی فارسی درمی‌یابیم که تقریباً همه آنها دو کلمه‌ای هستند؛ در حالی که برخی حروف اضافه گروهی روسی، سه کلمه‌ای هستند و برخی نیز از دو کلمه تشکیل شده‌اند.

از نظر اقسام کلمه، پایه بیشتر حروف اضافه گروهی در زبان فارسی، اسم است؛ در صورتی که کلمه اصلی در حروف اضافه گروهی در زبان روسی می‌تواند بدین صورت‌ها باشد: اسم، مانند В ВИДЕ (به‌شکل) و ОТЛИЧИЕ ОТ (برخلاف)؛ قید، مانند С ВМЕСТЕ (با، به‌همراه) و НЕДАЛЕКО ОТ (نزدیک)؛ فعل، مانند ПО СУДЯ (براساس، بنا بر) و С НАЧИНАЯ (از).

ساخت‌واژ برخی حروف اضافه روسی به‌ظاهر، از دو حرف اضافه تشکیل شده است؛ اما در زبان روسی معاصر، این حروف به‌صورت پیوسته نوشته می‌شوند و حرف اضافه ساده به‌شمار می‌روند؛ مانند: ВВИДУ (به‌علت)، ВМЕСТО (به‌جای)، ВСЛЕДСТВИЕ (در نتیجه)، ВРОДЕ (به‌شکل) و... که همگی جزو حروف اضافه ساده محسوب می‌شوند.

به‌لحاظ ساخت‌واژی، معادل‌های حروف اضافه مرکب در زبان‌های روسی و فارسی، لزوماً تطابق ساختاری ندارند و ممکن است معادل یک حرف اضافه مرکب فارسی در زبان روسی، حرف اضافه‌ای ساده باشد و بالعکس.

بیشترین تعداد حروف اضافه مرکب را چه در فارسی و چه در روسی، حروف اضافه مرکب اسمی تشکیل می‌دهند و در زبان فارسی، این گروه کاربردی گسترده دارند. در زبان روسی، ویژگی‌های نحوی-معنایی خاص برخی از این گونه حروف مانند محدودیت کاربرد با متمم‌های فقط‌جان‌دار یا فقط بی‌جان، پذیرفتن وابسته‌های هماهنگ و قابلیت جای‌گزین شدن ضمیر به‌جای بخش اسمی، باعث شده است زبان‌شناسان، این تعداد از حروف اضافه مرکب اسمی را جزو ترکیبات حرف‌اضافه‌ای قرار دهند.

حروف اضافه مرکب در زبان فارسی، بیشتر نقش حالت‌های دستوری را ایفا می‌کنند؛ ولی حروف اضافه گروهی در زبان روسی، تحت تأثیر حالت‌های دستوری، از یک سو همراه پایانه صرفی اسم، معنای یک حالت را می‌رسانند و از سوی دیگر، واژه‌های کلام را به یکدیگر پیوند می‌دهند.

منابع

- ابوالحسنی چیمه، زهرا (۱۳۸۱). *بازشناسی حروف اضافه مرکب از گروه‌های حرف‌افزای در زبان فارسی معاصر بر اساس نحو ایکس تیره*. رساله دکتری رشته زبان‌شناسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه تهران.
- انوری، حسن و حسن احمدی گیوی (۱۳۸۹). *دستور زبان فارسی ۲*. تهران: فاطمی.
- خطیب‌رهبر، خلیل (۱۳۷۲). *کتاب حروف اضافه و ربط*. تهران: مهتاب.
- صادقی، علی‌اشرف و غلام‌رضا ارژنگ (۱۳۵۷). *دستور فرهنگ و ادب*. سال سوم. تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- غلام‌علی‌زاده، خسرو (۱۳۷۷). *ساخت زبان فارسی*. تهران: احیاء کتاب.
- قریب، عبدالعظیم و دیگران (۱۳۷۱). *دستور پنج‌استاد*. چاپ دهم. تهران: اشرافی.
- کلباسی، ایران (۱۳۷۱). *ساخت اشتقاقی واژه در فارسی امروز*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- مشکوه‌الدینی، مهدی (۱۳۸۸). *دستور زبان فارسی: واژگان و پیوندهای ساختی*. تهران: سمت.
- Академия наук СССР. (1982). *Русская Грамматика*. Москва.
- Белошапкина, В. А. (под редакцией) (1999). *Современный Русский язык*. Третье. Москва: Азбуковник.
- Диброва, Е. И. (под редакцией) (2001). *Современный Русский язык, Теория. Анализ языковых единиц*. Москва: ACADEMIA.
- Рубинчик, Ю. А. (2001). *Грамматика Современного Персидского литературного языка*. Москва: Восточная литература.
- Ярцева, В. Н. (под редакцией) (1990). *Лингвистический энциклопедический Словарь*. Москва: Советская энциклопедия.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.